

TANULMÁNYOK

Benyik György¹

A Biblia szerepe az oktatástörténetben

Az előzmények

A Biblia az a könyv, amelyet hamarabb kezdtek tanítani, mint megírták volna. Az ókori zsidó monoteizmus kialakulása következtében és a szombati előírások miatt a tanítás folyamata megelőzte a könyvgyűjtemény írásba foglalását. A következőkben a Biblia oktatásának folyamatát, illetve az oktatás szervezeti és kulturális körülményeinek változásait szeretném bemutatni. A Biblia oktatását vizsgálva egyedülálló oktatástörténeti folyamattal találkozunk, mind régiségét, mind változatosságát, mind pedig folyamatosságát illetően. Ezt a folyamatot csak részben, elsősorban a nagyobb váltásokra koncentrálni tárja fel ez a tanulmány.

A valláspedagógia és Biblia

Bár magától értetődőnek tűnik, hogy a zsidó pedagógia kézikönyvként használta az ószövetségi történeteket, a folyamatot fordítva kell elképzelnünk. A zsidó történelem nagyjai, Ábrahám (Kr. e. 2000 k.), Izsák (Kr. e. 1900 k.), Jákob (Kr. e. 1850 k.), az egyiptomi József (Kr. e. 1560 k.) és a köréjük gyűlt szemiták sajátos valláspedagógiát alkalmaztak, amelynek lényege a történelemben munkálkodó Istenre való emlékezés volt. Ezt mutatták be családjuknak és törzsüknek, ünnepeik Isten nagy tettei köré épültek a Kr. e. 2. évezredben. Magukat az általuk oktatott Isten népének tartották. A nép és Istene koncepció nem új az ókorban, de amit erről a „hegyen lakó” Istenről, Ábrahám, Jákob, az ósatyák is-

¹ BENYIK György (1952–) a katolikus Gál Ferenc Hittudományi Főiskola tanára, a Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia igazgatója és köteteinek szerkesztője.

tenéről tanítottak, az egyre inkább eltért más istenek képétől. Az is alaptétele volt a zsidóságnak, hogy Isten tetteit meg kell őrizni a nép emlékezetében.

Kr. e. 1250 körül ez a folyamat felgyorsult és radikálisan más lett. Ennek történelmi oka az Egyiptomból való kivonulás. Ettől kezdve a szabadító Istenről kezdtek tanítani, aki „tenyerén” hordozta a népet, nem pusztán mások élménye alapján tanítottak, hanem saját kollektív élményük alapján. Ehhez társult a 10 parancs is (2Móz 20,1–17, 5Móz 5,6–21), mint a láthatatlan teremtő Istennel kötött hűbéri szerződés része volt.² Ettől az időtől kezdve a bibliai héberek számára a történelem fokozottan Isten és választott népének története volt, Isten törvényei jogi előírásokká váltak a nép számára, illetve a múlt azért volt megőrzésre, emlékezésre méltó, mert Istennel állt kapcsolatban. Mózes rendelkezése alapján minden szombaton történelmet, jogot, és legfőképpen vallási élményt kellett oktatni. Az istenségükkel kötött szövetség jegyét minden héber férfi magán hordta. Olyan Istenről beszéltek, aki él, és akit soha nem ábrázoltak; azokat a látható szobrokat, amelyeket más népek nekik mutogattak, kigúnyolták. A vallásoktatás vezetői a családban a családfők voltak, a vallás szakértői pedig a papok. A vallási szentély egyben vallási archívum is volt, a szövetség ládája, amely maga is kultikus tárgy, vallási iratokat tartalmazott. Az oktatás anyaga mégis inkább a rendszeresen ápolta kollektív emlékezet tárgya volt, melyet minden szombaton, a nyugalom napján karbantartottak.

A bibliai könyvek írásának kezdete

Dávid és Salamon uralkodása idején, Kr. e. 1000 körül már igyekeztek ezeket a vallási-közösségi élményeket is írásba foglalni a más történelmi események mellett. Két történelemkönyv íródott: a királyi udvarban született meg az udvari krónika, a templomban pedig egy teológiai mű a történelmi könyvek alapján. Ez Isten ítéletét fogalmazta meg a szövetségi törvények alapján a múlt nagyjairól és Izrael történetéről.

² A katekézisekben ismert csoportosítás Augustinusszal kezdődik, Luther is rövidítve közli. Az egyes parancsok csoportosításában a katolikus és ortodox egyház között eltérés van. A pihenőnap az adventisták kivételével mindegyik keresztény konfesszióban a vasárnap, és nem a szombat.

A Szentírás szerepe a babiloni fogságban

Kr. e. 597-től a zsidókat elhurcolták a babiloniak. A földjétől, népétől, templomától, hamarosan pedig nyelvétől megfosztott zsidóság ekkor hozta létre egy másik intézményét, a zsinagógát, amelyben a szombatoként tartott istentisztelet nélkülözte a templomi kultusz majdnem minden elemét, viszont saját vallási és népi identitásuk megőrzésére felolvasták a lejegyzett Tórát, Mózes öt könyvét. Ehhez fűzték a próféták történelemszemléletét és vallási ítéletét. A vallási emlékezet és az Istennel kapcsolatos érzésvilág megőrzését az ajkak áldozatának neveztek, ami a zsinagógában leginkább a zsoltárok imádkozásában nyilvánult meg. A deportáltak az eredeti lakosság intellektuális kisebbségéből kerültek ki, akik közösségekben olvasták a Tórát, sőt erről vitatkoztak is. Ehhez járult a próféták tevékenysége, akik a lelki élet felrázására törekedtek, s akik sajátos retorikájukkal egy új gyűjtemény, a prófétai könyvek megírásához szolgáltatottak anyagot. Az oktatás itt a népi és vallási identitás megőrzését szolgálta.

Tanakh a babiloni fogság után

Kr. e. 4. sz.-ban a fogságból visszatérő zsidók Jeruzsálemben újra felépítették a templomot. A templomi istentiszteletet ekkor már nem a megszakítatlan hagyományból, hanem az írott Bibliából rekonstruálták. Ezdrás és Nehemiás azonban rájött, hogy a kultusz restaurálásával nem állt helyre a régi vallási érzés, mert pogány módra gondolkodtak. Ebből következtethetünk arra, hogy a deportáltak szűk körében hatott a Tóra és a próféták írásai. Ekkoriban vált kötelezővé minden gyermek számára az írás és az olvasás tanítása, ezért a zsinagóga ettől kezdve nem csak imaház, nem csak kultúrház funkciót töltött be, hanem népiskolaként és közösségi archívumként is működött. Minden közösségnek volt egy embere, aki a gyerekeket olvasni tanította, és a „nemzeti alaptanterv”, vezérkönyve a héberül és arámul íródott TaNaK volt. A vallási bíróság, mely a polgári bíróság szerepét is betöltötte, a bibliai törvénykezés előírásai alapján ítélte, a vallási törvények ismerete tehát olyan fontos volt mindenki számára mint manapság a legújabb adó- és vámszabályok ismerete. Az idegen népek előtt a zsidóság ettől kezdve lesz a Könyv vallása, ekkortól díszítik és foglalják ezüst foglalatba a Tóra tekercseit, érintése is ekkortól kezdve válik szabályozottá, korlátozottá. Az oktatás hangsúlyozottan liturgikus keretbe került, bár a zsinagógák, mint intézmények is megmaradtak, ahol szintén identitás megőrzés szándékával oktaták a Tórát.

A görög nyelvű gyűjtemény

Alexandriában Jeremiás korától kezdve, vagy talán még korábban is, jelentős zsidó kisebbség élt, mert a babiloni fogság elől Egyiptomba menekült a zsidóság egy jelentős része, akik fokozatosan asszimilálódtak a hellenizálódott egyiptomi kultúrába, de jogi autonómiát követeltek maguknak. A legenda szerint II. Ptolemaiosz Philadelphosz (i. e. 282–246) egyiptomi uralkodó ezt csak úgy adta meg, ha bemutatják a zsidók törvénykönyvüket, és egy példányát elhelyezik a királyi könyvtárban. Akkor 72 bölcs a héber Bibliát görögre fordította.³ A bibliai könyvek születésének folyamata a fordítással nem állt meg, hiszen tovább is írták a Bibliát, számos könyvvel gyarapítván a gyűjteményt. Az Egyiptomban elkészült fordítást nevezték Septuagintának (LXX). De Josephus Flavius (Kr. u. 37–100)⁴, illetve Alexandriai Philón (Kr. e. 25/20 – Kr. u. 41/45)⁵ mással is próbálkoztak: a könyvet a görög történelemmel és filozófiával vetekedő forrássá akarták tenni, illetve olyan forrásnak deklarálták, mely mindazt tartalmazza, amit a görög filozófia felfedezett.

A fordítás jelentősége abban is áll, hogy ettől kezdve a zsidók Bibliája nem csak a zsidóknak volt hozzáférhető, hanem a görögöknek is: a könyv elkezdte világhódító útját a pogányok között. Alexandriai Philón arra is kísérletet tett a maga kommentárirodalmában, hogy a bibliai történetek képi nyelvét tanbeli összegzések és filozófiai következtetések számára alkalmas definíciókba tömörítse. A Tóra nem csak az identitás megőrzését szolgálta, hiszen görög nyelvű fordítása is az egyiptomi érdeklődők számára hozzáférhetővé tette. De a bölcsességi irodalommal való kiegészítése egyben azt is jelzi, hogy a korabeli filozófiai irányzatokkal került versenybe.

³ Pseudo-Aristeas levél-legendája közli a keletkezés történetét, amely azonban nem történeti információ, hanem propagandisztikus hamisítás. „Ariszteász-levél”, ford. SIMON L. Zoltán, in *Apokrif levelek*, szerk. DÖRÖMBÖZI János, ADAMIK Tamás (Budapest: Telosz, 1999).

⁴ Josephus FLAVIUS, *A zsidó háború. Peri tou Ioudaikou polemou*, ford., bev., jegyz. RÉVAY József, 6. kiadás (Budapest: Talentum, 1999).

⁵ Alexandriai Philón művei: *Az elmélkedő életről (De vita contemplativa)*; *Az igaz ember, az szabad is (Quod omnis probus liber sit)*; *Mózes élete (De vita Mosis)*; *A világ teremtéséről (De opificio mundi)*; *Ábrahámról (De Abrahamo)*; *Józsefről (De Josepho)*; *A tízparancsolatról (De Decalogo)*; *Az egyes törvényekről (De specialibus legibus)*.

A keresztény bibliaoktatás keretei

A Biblia tanítása nagyobb kihívás elé akkor került, amikor már a harmadik nyelven, a héber és arám után görögül olvasták a régi történeteket olyanok, akik nem azon a földön éltek, amelyen ezek az események megestek, és nem olyan fogalmakkal gondolkodtak, mint annak írói. A zsidó kultúra a látványos hellén színházi kultúrával kellett szembeszállnia. Mégis az első századokban a zsidó pedagógusok és gondolkodók a zsidóságnak számos barátot szereztek, a zsinagógába betérő pogányokat „theophiloszoknak” (istenszeretőknak) nevezték. Jézus oktatása igen egyéni volt, az Újszövetségben található több száz (!) ószövetségi idézet arról tanúskodik, hogy Jézus és a keresztény Biblia írói igen jártasak voltak a zsidók szent könyveiben. A kereszténység terjedésével kulturálisan és vallásilag törvényszerű lett, hogy amikor Pál a zsidó diaszpórában misszionált, akkor ezeket a theophiloszokat Jézus Krisztus tanításával a zsinagógából magánházakba, a későbbi keresztény házakba vitte. De az ószövetségi iratok tanulmányozásának szokása és a vallásilag motivált olvasás megmaradt. A palesztinai és az egyiptomi zsidók eltérő életmódja miatt az arám zsinagóga vezetői és a görög diaszpóra zsidósága között adáz ellenségeskedés alakult ki. Később Pál követői és a görög nyelvű zsinagóga látogatói között éppoly hevesek voltak az ellentétek. Nem véletlenül, hiszen elég világosan kimutatható történelmi tény, hogy a legsikeresebb ókori zsidó térítőpropagandát Pál és a keresztény misszionáriusok tették tönkre a zsinagógában. Minden ellentét ellenére a keresztény közösségek őrizték és olvasták a LXX-t, számukra az Ószövetség volt az „Írások”, és ezt a szent gyűjteményt egy újabb könyvgyűjteménnyel, az Újszövetséggel gyarapították. Tehát a kinyilatkoztatás forrásai Kr. u. 150 körül már két különböző gyűjteményből álltak. Ebben az újabb gyűjteményben számos, korábban nem használt műfajt népszerűsítettek, de újakat is létrehoztak az evangéliumok, a vallási, erkölcsi leveleket. A keresztény katekézis az ószövetségi Szentírás tanításának és magyarázatának új keresztény módszerét is alkalmazta. Egyrészt átvették a zsidó exegézist, másrészt abból kifejlesztették a keresztény tanok igazolására szolgáló allegorikus szövegmagyarázatot. A korai világvége és Jézus Krisztus korai visszajövetelének tanítása alapján (1Tesz levél) továbbbírták a Jézus és az apostolok idején igen népszerű apokaliptikus irodalmat is, és a keresztény egyház létrejöttének esemény- és teológiatörténeteként őrizték *Az apostolok cselekedetei* c. iratot.

A zsidók és a keresztények szent könyve a keresztény katekézisben egyaránt kinyilatkoztatott szent könyv lett, függetlenül vallási eredetétől és korábbi használatától. Emiatt a Biblia oktatási anyaga megnövekedett, a hellének számára pedig a Biblia sok esetben Homérosz riválisa lett az oktatásban. A heti szakaszok-

ban, perikópákban való felolvasás a hellén keresztényeknek újdonság volt. Párhuzamosan a szóbeli továbbadás is fontos szerepet játszott: az ó- és újszövetségi történetek az apokrif irodalomban folklorizálódtak a helyi igényeknek megfelelően, emellett a nagy városokban a továbbélő lokális mítoszokkal, legendákkal kellett megküzdenie a szentírási történeteknek. A görög színházból ismert katarzist is kellett biztosítaniuk a liturgiában előadott bibliai szövegeknek, ezért a bibliai szövegek énekelt változata új jelentőséget kapott.

Az ókeresztény egyház bibliai didaktikája

A konstantini fordulat után (313) az ókeresztény Biblia-oktatás ideje a vasárnapi ima és kenyértörés lett, az apokaliptikus váradalmakban élő közösségek lecsillapítása érdekében pedig egyre inkább az evangéliumi hagyományt és a levélirodalmat olvasták rendszeresen, amelyet minden esetben erkölcsi tanításként értelmeztek. A pasztorális levelekben egyértelműen az erkölcsi tökéletesedésére és a közösség fejlesztésre terelődik a hangsúly.

Az Ószövetség olvasását nehéz nyomon követni a keresztény egyházban, de annyi biztos, hogy a zsoltárokat keresztény ima- és énekeskönyvként használták. A legtöbb keresztény közösség rendelkezett a liturgikus felolvasáshoz szükséges perikópás könyvekkel, a bibliai történetek kivonatával. A felnőtt vallásoktatás legfőbb ideje a húsvét előtti keresztelési oktatás lett, és a hozzácsatolt próbaidő arra szolgált, hogy megvizsgálják az új keresztelési jelölteket, hogy vajon a hallott vallási elveket képesek-e életté változtatni, vagyis a Biblia tanítása személyes erkölcsi érlelődésüket szolgálta, melyet az egész közösség fokozott figyelme kísért. A keresztelési oktatásra használták az Ószövetség bölcsességi könyveit, különösen A példabeszédek könyvét, A prédikátor könyvét, Jézus, Sirák fia könyvét. Az ókeresztény egyház legjobb szellemi vezetői a korábbi pogány rétoriskolákból kerültek ki.⁶ Az emlékezés és az eszkatologikus szempontok mellett ekkor erősödött meg az erkölcsi, morális szempont a Biblia oktatásában. A legtöbb „szisztematikus” bibliamagyarázatot homíliákban adták elő az ókeresztény egyházatyák, azonban ezeket inkább konferenciabeszédeknek lehetne nevezni, mert 2–3 óráig is tartottak. Ebben az Ó- és Újszövetséget legtöbb esetben a neoplatonikus filozófia terminológiájával dogmatikai szempontból értelmezték, és a két szövetség szövegei között a kapcsolatot az allegória és a tipológia segítségével teremtették meg.⁷

⁶ Aranyszájú Szent János és Nüsszai Szent Gergely az első ilyen oktatók.

⁷ VANYÓ László, *Az egyházatyák Bibliája és az ókeresztény exegézis módszere, története* (Budapest: Jel Kiadó, 2002), 251–254.

Az ókeresztény egyház bibliaoktatását dominálta a szövegből levonható teológiai és morális tételek, dogmák és erkölcsi parancsok kiemelésének szándéka. A dogmatikus és morális értelmezés nélkül nem olvastak fel szövegeket. Sőt a catena típusú magyarázatok a szövegek idézését ezen tételeknek rendelték alá, legismertebbek Gázai Procopius (kb. Kr. u. 465–528)⁸ láncszerű kommentárjai.

Bibliaoktatás a kora középkorban

A kora középkorban aztán a Biblia ismét nyelvet váltott, igaz, ez évszázadokig eltartott, de Órigenész és Jeromos munkája nyomán egységesített szövegét a Földközi-tenger nyugati felén Kr. u. 500 körül egyre inkább a latin nyelvű Vulgata alapján használták: ez lett a Biblia-oktatás alapja, mivel a birodalomnak ebben a részében a latin lett a nemzetközi érintkezés nyelve.⁹ A Bizánci birodalomban maradt a LXX és az Újszövetség görög nyelve. De mind a görög, mind a latin nyelvű Biblia olvasása és tanítása azt eredményezte, hogy a zsidó vallási szokások feledésbe merültek, sőt az is felmerült, hogy a keresztények számára a Bibliát megrövidítve („zsidótlánítva”), csak Újszövetséget oktassák. A keresztények egy része az ószövetségi Szentírást idegen, távoli kulturális és vallási terméknek tekintette, melyet a keresztény dogmákkal és erkölcsi tanításokkal nehezen lehetett harmonizálni. Az Ószövetségből csak azokat a szövegeket oktatták, amelyek a keresztény szövegek értelmezéséhez feltétlenül szükségesek voltak. Az alexandriai és a caesareai könyvtár felgyújtása után a Biblia maradt az egyetlen könyv, amely a világ teremtésétől kezdve elbeszélte az emberiség, pontosabban csak a választott nép történetét, de olyanoknak, akik soha nem jártak azon a helyszínen, olyan helyneveket és uralkodóneveket őrzött meg, akiknek kultúrájából semmit sem tudtak a Biblián kívül. Olyan természettudományos ismereteket rögzített, amit csak a görögök természettudományos ismeretéhez lehetett mérni. A keresztények azonban tiltakoztak a pogány vallási és tudományos kultúra ellen, főleg Ágoston mélységesen lenézte ezeket, és tiltotta is a pogány köny-

⁸ Műveinek teljes kiadása: *Patrologia Graeca*, ed. Jacques Paul MIGNE, vol. LXXXVII, Tomus I, II, III. (Paris: Imprimerie Catholique, 1865). Procopius Gazensis görög levelezése e kötetben jelent meg: *Epistolographi Graeci*, ed. Rudolf HERCHER (Paris: 1873); az egzegetikai iskolájáról ld. Kilian SEITZ, *Die Schule von Gaza. Eine literargeschichtliche Untersuchung* (Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1892); L. EISENHOFER, *Procopius von Gaza. Eine literarische Studie* (Freiburg im Breisgau, 1897).

⁹ BENYIK György, „A Vulgata rövid története a katolikus egyházban”, *Teológia: hittudományi folyóirat*, 57. évf., 1–2. szám (2017): 1–16.

vek olvasását a keresztényeknek.¹⁰ Ettől kezdve a reneszánszig magára valamit adó keresztény nem olvasott pogány írásokat. Kivéve a bencés kolostorokat, ahol Cassiodorus (487–583) óta divatba jött a görög szövegek latinra fordítása¹¹. Neki köszönhető, hogy sok pogány szerző műve is megmaradt, másrészt a kolostori könyvtárak lettek az elérhető műveltség forrásai. A káptalani iskolákban, jobb szerzetes házakban a Bibliát az ókori ismeretek tárházának tekintették, és ez lett „a könyv” (Biblia), minden isteni és emberi ismeret tárháza. A szöveg megértéséhez először latinul kellett megtanulni. Ez az összlakossághoz képest igen kevesek sajátja lett, és azok az egyházi vezetők, szerzetes előjárók szigorú kontrollja alatt álltak. Természetesen a köznép legtöbbször papoktól, remetéktől, szerzetesektől értesült arról, hogy mi van a Bibliában, hiszen nem volt általános az írás és az olvasás tudománya. A legtöbb hívó keleten az ikonok segítségével tájékozódott a bibliai történetekről. Az ikonosztázon pedig Ábrahám, Izsák, Jákob, Mária és a szentek egy síkban jelentek meg. Nem váltak szét a kinyilatkoztatott iratok és a népi legendák az ókori és a középkori hívek fejében¹². A tridenti zsinatnak ezért a legnagyobb kihívása az volt, hogy meghatározza a szent hagyományt és azon belül a Biblia kánonját, illetve a Szent könyvek és az egyházi hagyomány hierarchikus viszonyát. A nyugati templom- és a katakombafestészet is a Biblia teológiai-dogmatikai értelmezését közölte az egyszerű hívekkel, akik a szöveget az imákkal együtt hallották a liturgiában. A köznép számára a Biblia oktatása főként liturgikus keretben történt. A passió történet és a gyermekség történet a keresztény színjátszás alapja lett, ezért a legismertebb szakaszai lettek a Bibliának. Néhány esetben az üdvtörténeti passiók Ádám és Éva bűnbeesés történetét is beemelték ebbe a „szent drámába”, így az eleven emlékezet részévé tették.

A Biblia a kolostori oktatásban

A birodalmi vallássá lett kereszténység Nagy Konstantin császár után a külföldre menekült nyelveket beszélő pogányok oktatására, kulturális képzésére vállalkozott. A Karoling-korban a Schola Palatina (742–811) vált ismertté nyugaton. A vallás-

¹⁰ Órigenésztől kezdve a hellenisztikus irodalmat egyre inkább elutasítják.

¹¹ Például: *Expositio psalorum*, *De anima* (540), *Institutiones Divinarum et Saecularium Litterarum* (543–555), *De Artibus ac Disciplinis Liberalium Litterarum*, *Codex Grandior*. Lásd még: CASSIODORUS, „A szabad művészetekről és tudományokról”, ford. ÉLESZTŐS László, in *Az égi és a földi szépről – Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez*, szerk. REDL Károly (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1989). CASSIODORUS, „Magyarzatok a zsoltároskönyvhöz”, ford. ÉLESZTŐS László, in *uo.* 163–179.

¹² A legtöbb apokrif bibliai könyvet keleten idézték a liturgiában.

oktatás a Biblia, a kommentárok és a szentek legendáinak ismertetéséből állt. A művészet pedig leginkább a Biblia és a szentek legendáinak illusztrációja lett. A középkori templom nem csupán az imádkozás helye, hanem festményeivel keresztény tanház is. Az írás ekkoriban a Biblia szövegeinek és a hozzá kötődő szer-tartáskönyvek másolására szorítkozott, illetve a szent könyvek hatásaként keletkezett „szépirodalomra”. A római birodalmon kívüli népek nem tudtak latinul, számukra az „isten” idegen nyelven beszélt minden vasárnap. A Biblia szövegét a kolostorok művelt páterei ismerték és olvasták. A kolostori köznép sem tudott feltétlenül latinul, csak másodlagos elbeszélésből jutott hozzá a szent könyvek tanításához. A köznép a prédikációból értesült a Szentírás szövegéről, amely inkább parafrázis, mint pontos fordítás volt. A prédikációban pedig a keresztény Biblia szövege és a szentek legendái keveredtek egymással. A Biblia népi oktatására egészen egyedi módszerek születtek Angliában. Egy igen érdekes esetet szeretnék megemlíteni, ez Beda Venerabilis (673–735) nevéhez fűződik, aki egész életében tanított, és időnként meghívta kolostorába a kelta bárdokat, afféle kelta Tinódi Lantos Sebestyénéket, akiknek elmesélte a bibliai történeteket. A bárdok a maguk során kelta nyelven az egész országba járva lant kíséret mellett énekeltek e történeteket. Ez a Biblia folklorizálódásának legsajátosabb módja lett.

Bibliaoktatás képekkel

Igen nagy jelentősége volt a *Biblia Pauperum*oknak,¹³ melyek a későbbi templomi festészetben, majd pedig az üvegablak festészetben váltak meghatározó Biblia-értelmezőkké. Ezekben az allegorikus és a tipologikus magyarázatnak megfelelően egymás mellé festették az ószövetségi és az újszövetségi jeleneteket. A képek előtt állva jól lehetett tanítani a történeteket azoknak, akik nem tudtak olvasni. Jó példája ennek az esztergomi *Biblia Pauperum*. Az érthetetlen latin *Vulgata* folklorizációjának a leghatásosabb kísérletét a domonkosok és a ferencesek tették. A 13. században a nagy európai pestisjárvány után a városok lakossága megnőtt, a bencések pedig távol éltek a városoktól. A városi nép lelki gondozását a népszónokok vállalták magukra, akik a domonkos, később a ferences rendből kerültek ki. Akiknek első szempontjuk a városban uralkodó morális ál-

¹³ A *Biblia pauperum*, *Biblia picta* (lat. *Szegények Bibliája, Festett Biblia*) a 13. század végétől elterjedt könyvtípus. Egyik legérdekesebb példány az esztergomi variáns. A 15. század közepén készült a Németalföldön. *Biblia Pauperum. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár negyvenlapos blockbuch Biblia pauperuma*, kiad. SOLTÉSZ Zoltánné (Budapest: Magyar Helikon, 1966).

lapotok javítása, és a vallásos érzés erősítése volt. Ezt legtöbb esetben a vándorprédikátorok végezték. Ekkor a prédikáció kikerült az utcára, a legnagyobb terekre. Azért, hogy a báméskodó tömeget lekössék, színes történeteket találtak ki, a Bibliát és a profán legendairódmalmat ötvözték egymással, mindebből erkölcsnemesítő következtetéseket vontak le. Ennek a tevékenységnek a leghatásosabb kézikönyvét Aquinói Szent Tamás kortársa és rendtársa, Jacobus de Voragine (1228–1298) írta meg, aki maga is híres népszónok volt (ennek eredményeként lett püspök), és írta meg *Legenda Aurea*¹⁴ c. művét. Ez olyan sikeres lett, hogy Luther idejében minden ötvenedik német plébánia rendelkezett a *Legenda Aurea* egy példányával, ez pedig azt jelentette, hogy sokkal gyakrabban rendelkeztek a plébániák a legendagyűjtemény kéziratával, mint bibliai kéziratokkal. Dél-Németországban, Ausztriában és a felvidéken Regensburgi Bertold (1210–1272) híres vándorprédikátor¹⁵ latinul és a nép nyelvén is hirdette az igét. A köznép számára a másik hatásos eszköz a Biblia tanításának terjesztésére a passiójátékok voltak, valamint a ferencesek által terjesztett betlehemes játékokon keresztül oktatták leginkább a szeretet Istenét. Természetesen a benne szereplőket morális alaptípusokká változtatták a játékok közben. Péter tagadása, Júdás árulása, Cirenei Simon, a kegyetlen katonák, a bűnbánó Magdolna története ekkor gyökeresedett meg a köztudatban. De a jámbor pásztorok, a gonosz Heródes, a jámbor napkeleti bölcsek, a gonosz fogadás, a félnék gyermekét szoptató szűz Mária képe is ekkor tette a legnagyobb hatást az emberekre. Ez az oka annak, hogy mind a mai napig az emberek az Újszövetségnek leginkább ezt a két részletét ismerik.

A Biblia terjedése a nemzeti nyelveken

A huszita vallási mozgalmakkal kezdődött az az igény, miszerint a köznép maga akarta olvasni a Bibliát, saját nyelvén. A Biblia-fordítások újra a latin, görög és héber nyelv felé terelik a figyelmet, különösen azért is, mert Rotterdami Erasmus, kihasználva a 13. század óta az egyetemeken kinevelkedő értelmiség sajátos műveltségét, sajátos felnőttoktatásba kezdett. De a humanizmus idején

¹⁴ Jacobus de VORAGINE, *Legenda Aurea*, vál., jegyz. MADAS Edit, ford. BÁRCZI Ildikó [et al.] (Budapest: Neumann Kht., 2004).

¹⁵ A *Sváb tükör* c. jogi gyűjtemény előszavát ő írta, érdekes üdvtörténeti szemléletről tanúskodik ez az írás. Mellesleg a nyugati lakosságot ő informálta a tatárok magyarországi pusztításáról. Berthold von REGENSBURG, *Vollständige Ausgabe seiner Predigten mit Einleitungen und Anmerkungen*, 2 Bde., hrsg Kurt RUH, Berlin 1965.

újra felfedezték az időközben feledésbe merült hellén irodalmat és filozófiát. Az ekkoriban kialakult könyvnyomtatás a nemzeti nyelvű bibliafordításból és Aiszoposz meséiből egyaránt csinált ponyvaregényt. Magyarországon az első Biblia-fordítás, a *Huszita Biblia* Tamás és Bálint ferencesektől származik.¹⁶ Szilveszter János *Újszövetsége* és Komjáthy Benedek Szent Pál-leveleinek fordítási kísérletei után a protestánsok számára Károli Gáspár, a katolikusok számára pedig rendtársai kísérleteit felhasználva Káldi György jezsuita szerzetes fordította le magyarra a Bibliát. Ezt követően még sokan próbálkoztak fordítással, többek között Guzmics Izidor bakonybéli bencés apát,¹⁷ aki az Ószövetséget, valamint sokan mások a Zsoltárokat fordították. A leghíresebb zsoltárfordításunkká Kecskeméti Végh Mihály fordítása vált azzal, hogy Kodály a *Psalmus Hungaricus*ban megzenésítette.

A reformáció és ellenreformáció Biblia-oktatási programja

A reformáció ideje lesz az a korszak, amikor a vallásoktatás katolikus és protestáns módszere szétválik. A magyar katolikus papok a Bibliát továbbra is csak latinul olvassák, a misén is latinul hangzott el a szövege, a protestáns templomokban pedig – Sylvester Jánossal szólva – „*aki korábban héberül, majd görögül, végül deákul szólt, az szóla vala ismét magyarul.*”¹⁸ A zsoltárok népénekek lettek a kálvinizmusban Béza Tivadar (1519–1602) átköltésében, a magyarok számára pedig Szenczi Molnár Albert (1574–1634) magyarításában templomi énekek.¹⁹ Ebben az időben alakult ki az a különös, az öreg katolikus papoknál még ma is néha fellelhető szokás, hogy a felolvasott latin szöveget elismételték saját szavakkal magyarul. Sok öreg pap ma a magyar szöveg után is úgy kezdi a prédikációt, hogy némi morális tanításokat beleszőve elismétli a felolvasott evangéliumot.

¹⁶ *Müncheni kódex négy evangéliuma, 1466*, szerk. SZABÓ T. Ádám (Budapest: Európa, 1985).

¹⁷ A zsoltárfordítása mellett érdekes szépirodalmi munkákat is írt: GUZMICS Izidor, *Jób* (Pest: 1836). De ő az ökumenizmus előfutára is. Ld. *A katolika anyaszentegyház hitbéli tanítása a magyarországi protestánsokhoz* (Pest, 1822), *A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről írt levelek* (Pest 1822), *A vallási egyesülés idejének és a római katolikus és protestáns keresztények között fennálló uniónak vizsgálata* (Győr, 1824).

¹⁸ BOTTYÁN János, *A magyar Biblia évszázadai* (Budapest: A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1982), 39.

¹⁹ Valójában ezek zsoltárfordítások, Clemens Marot francia költő (1495–1544) foglalta versbe Dávid költészetét.

A protestánsok szorgalmazták a Biblia egyéni olvasását a bibliaolvasó kalauzok kiadásával is, mely műfajt a katolikusok csak a II. vatikáni zsinat (1962–1965) után vették át, addig továbbra is a liturgia keretében hallgatták a bibliai szövegeket. Aki a Bibliát magánosan olvasta, még gyanús mindig volt a katolikus egyházi hatóságok szemében. Ezért a Biblia magánolvasása még a mai köztudatban is protestáns szokásnak számít, bár ez nem éppen hízelgő a katolikusokra. Az USA-ban és a harmadik világban a vasárnapi iskolák legfőbb anyaga a Biblia szövegének elsajátítása.

A Luther által elindított nyugati egyházszakadás a továbbiakban az egyházak oktatási, nevelési programjaiban is radikális szakítást eredményezett.²⁰ Az oktatási rendszer és annak anyaga az északi protestáns országokban és a déli katolikus országokban alapvetően eltért egymástól. A lutheri és a kálvini reformációt egyetemalapítások, közép- és népiskola- szervezések kísérték. Korábban a protestáns országokban a szerzetesrendek (domonkosok és ferencesek) kezében volt az oktatás jó része, most ez sok katolikus városban protestáns kézbe került. A jórészt Melanchton Fülöp (1497–1560) által kidolgozott oktatási rendszerben a Biblia fő helyre került. Melanchton emellett tanított ógörög nyelvet, etikát, dialektikát, fizikát, matematikát. Világos előadásával s a tudományokban való jártasságával kiérdemelte a Praeceptor Germaniae (Németország tanítója) címet. A másik emblemikus személyiség Rotterdami Erasmus (1469–1536) volt, aki ugyan végig katolikus maradt, de a műveltségről kialakított humanista elképzeléseit igyekezett oktatási reformra váltani. E korból eredeztethető az a protestáns elv, miszerint a tanulással jobba teheted a hitedet. A protestáns országokban az oktatás legfőbb felügyelője a fejedelem volt, aki természetesen a protestáns oktatási rendszert támogatta.

A katolikus oktatásban a katekizmus került a középpontban, melyet a tridenti zsinat előtt Canisius Szent Péter (1521–1597) holland jezsuita pap állított össze.²¹ Azt követően Bellarmin Róbert (1542–1621) írta meg a *Catechismus Romanus* 1566-ban. A középiskolai és egyetemi oktatásban a jezsuiták, domonkosok és ferencesek váltak mérvadókká. A piaristák csak jóval később válnak ismertté. Ebben az oktatásban a zsinati határozatok, a keresztény egyházatyák tanításainak oktatása, a filozófia, retorika, jog és a spirituális képzés került előtérbe.

²⁰ 1529-ben jelent meg a *Der Kleine Katechismus Martin Luthers*. Magyarul: *Dr. Luther Márton Kis kátéja* (Budapest: Luther Kiadó, 2003).

²¹ Peter CANISIUS, *Summa doctrinae christianae*, 1555. A munka válasz volt Luther tanaira, akinek kátéja leginkább az egri egyházmegye területén terjedt el.

A későbbiekben jelentős katekizmust alkotott Georg Witzel (1501–1573), aki Canisius Péter elképzelését követte.²²

A protestáns államokban a Biblia, az egyetemi és a felsőoktatási intézményekben a történelem, a bibliai nyelvek héber és görög, valamint a természettudományok oktatása sokkal nagyobb hangsúlyt kapott. Számos német középiskolában is tanítottak héber nyelvet, igen jó lett a földrajz és az antik pogány szerzők oktatása is. Shakespeare drámái óriási mennyiségű bibliai utalást és görög drámák idézeteit is tartalmazza. Talán kevesen tudják, hogy a porosz középiskolai oktatási szisztémát a bibliatudósként ismert, de oktatási miniszterként tevékenykedő Adolf Harnack (1851–1930) dolgozta ki, ő hozta létre a „humanisztikus” (porosz) gimnázium oktatási rendszerét (1888), amely oktatási rendszer elterjed az európai kontinensen, nagy mértékben befolyásolta az osztrák és magyar oktatási rendszert. Előnye, hogy a Biblia mellett a klasszikus görög és latin irodalmat, sőt földrajzot és matematikát is előírta.

A katolikus és protestáns oktatási rendszerben a Biblia oktatása csak egyike volt az oktatandó tárgyaknak. Ez a tendencia hangsúlyozottan felerősödik a felsőoktatásban, ahol inkább elemző racionalista szemlélet alakult ki, míg a protestáns népoktatásban az érzelmes, moralizáló, pietista szemlélet uralkodott. A pietizmus számára a Biblia szövegének ismerete fontos volt ugyan, de valójában, csupán kézikönyvnek tekintették, az egyéni vallási érzelmek kiművelésére és az erkölcs tanítás megformálására tették a hangsúlyt.

17. századi protestáns oktatás

A 17. századi protestáns oktatási szisztémájára a Magyarországot is megjárt Ioannes Amos Comenius (1592–1670)²³ tette a legnagyobb hatást, akire viszont a pietizmus gyakorolt meghatározó benyomást oly annyira, hogy saját egyházával is meggyűlt a baja. A másik jelentős bibliai pedagógus, aki egyébként szintén Comenius hatása alatt állt, Wolfgang Ratke (1571–1635)²⁴ volt. Bevezették a heti egy bibliai órát, amely legtöbbször újszövetségi bibliai történet elbeszéléséből állt. J. Hübner (1751–1804) felvilágosult katolikus író szerint azonban a Biblia

²² Georg WITZEL, *Epistolarum, Quae Inter Aliquot Centurias videbantur partim profuturae Theologicarum literarum studiosis, partim innocentis, famam aduersus Sycophantiam defensurae, Libri Quatuor* (Leipzig: Wolrab, 1537).

²³ Jan Amos KOMENSKÝ, *A világ útvesztője és a szív paradicsoma* (Pozsony–Budapest: Madách–Európa, 1977).

²⁴ Uwe KORDES, *Wolfgang Ratke (Ratichius, 1571–1635). Gesellschaft, Religiosität und Gelehrsamkeit im frühen 17. Jahrhundert* (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1999).

oktatását heti két órában kell végezni. Ő kísérletet tett a bibliai történet és a mai élet közötti kapcsolat megteremtésére. Munkája 270 kiadást ért meg, és 15 nyelvre fordították le. Különösen az általános iskolás hittankönyvében a Biblia igen közel állt ahhoz, hogy egyszerű erkölcsi szemléltető eszköz legyen.

A katolikus hitoktatás

A katolikus oktatásban a Biblia sokáig az erkölcsi oktatás, a filozófia és a dogmatikai tételek által idézett gyűjtemény volt. A katolikus felsőoktatásban a dogmatika, a jog, a morálteológia volt a leginkább művelt terület, a Biblia oktatása háttérbe szorult.

Franciaországban népoktatási célokra adta ki Claude Fleury (1640–1723) a keresztény egyház történetéről szóló munkáját.²⁵ François Fénelon (1651–1715) a nők oktatásának egyik első harcosa volt a katolikus egyházban. A 17. században írtak bibliai történeteken alapuló katekizmust, amelyben a történetek szereplőit pszichológiai módszerekkel igyekeztek jobban megvilágítani. Sokat veszített a Bibliaoktatás a transzcendentális és üdvtörténeti szempontjaiból. Ebben az oktatási szisztémában már nem volt funkciója a bibliaoktatásnak az esztétikai gyönyörködtetés és a filozófiai-teológiai gondolkodtatás.

Bibliai szentek contra nemzeti hősök Magyarországon

A Biblia 19. századra a nemzetközi oktatás példatára lett. Ez azért volt különösen kínos, mert a nemzeti érzelmek ébredésétől az identitást meghatározó személyek már nem a Bibliából, hanem a nemzeti hősök közül kerülnek ki. Őket 1848-tól a nemzeti propaganda szinte a szentek magasságába emeli, tiszteletük, példájuk, életük utánzása meghatározó lesz a nemzet fiai számára, ennek fényében viszont a bibliai alakok elhalványulnak. Ezt ellensúlyozva a híres magyarok imáit és fohászait idézik az imakönyvek. A magyaroknál Zrínyi Miklós (1620–1664) imáját gyakorta idézik:

„Végzetlen irgalmú szentséges Isten, / Az, ki engem segítesz minden ügyemben,

Te vagy énnékem győzhetetlen fegyverem, / Pajzsom, kűfalom, minden reménségem.”

²⁵ *Catechisme Historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine Cretienne*, 1683.

Rákóczi Ferenc (1676–1735) hányatott életének végén, Rodostóban pietista munkákat fordított, és maga is írt elmélkedéseket és fohászokat.²⁶ A Kossuth Lajos nevéhez fűződő kultusz a református egyházban erős, de megtalálható mindenütt Magyarországon. Bár a magyar politikai liberalizmus emblematisz alakja, mégis sokat idézik a kápolnai csata után mondott imáját, mely 1849 febr.27-én, hangzott el. „Felséges Úr! Árpád fiainak Istene! Tekints reánk csillagokkal övezett trónusodról és hallgasd meg könyörgő szolgálodat, kinek ajkáról milliók imája száll eged tündöklő kárpitja felé, hogy áldja és magasztalja a Te mindenhatóságod erejét! Istenem! felettem éltető napod ég, s térdeim alatt a szabadság csatájában elhullott vitéz honfiaiunk csontjai nyugosznak. Fejem fölött kéken mosolyog az ég, lábaim alatt gyászossá vált a föld ősapáink unokáinak kiomlott véréből.”

Széchenyi István imáját is gyakorta idézik: „Mindenható Isten! Hallgasd meg minden órai imámat! Töltsd el szívemet angyali tiszta szeretettel embertársaim, hazám és honfitársaim iránt! Világosíts fel engem egy kerub lángszellemével, erős eszével! Engedj a jövőbe pillantanom s megkülönböztetnem a jónak magvát a gonoszak magvától! Add tudtomra, mit tegyek és miként kezdjem, hogy neked egykor arról a tőkérről, melyet reám bízál, beszámolhassak! Gondolkodni akarok és dolgozni éjjel és nappal egész életemen át. Segítsd sikerre bennem azt, ami jó; tipord el csírájában azt, aminek rossz gyümölcs lehetne! Nyújtsd segélyedet, hogy minden heves indulatot elnyomhassak magamban! Engedd, hogy igazi lelki alázattal tekintsek mindent a világon, s úgy fogjak hozzá bármihez!”

Miközben a nemzeti nagyok vallásosságát előtérbe állították, a bibliai személyek szerepe háttérbe szorult, mert nem erősítette a magyar identitást. Kossuth üzenetét többen olvasták, mint Szent Pál leveleit, fontosabbnak tartották a nemzeti versek oktatását, mint a zsoltárokon való elmélkedést. A katolikus közoktatás erre csak úgy tudott reagálni, hogy akinél tehették, összekapcsolták a történelmi nagyság oktatását vallásossága tanításával is. Ez az oka, hogy a magyar millenniumi ünnepségek idején több szó esett a katolikus propagandában a magyar szentek tiszteletéről, mint a Bibliáról, vagy csak az ő életüket bemutatva került szóba a Biblia.

²⁶ II. Rákóczi Ferenc fohászai, szerk. KOVÁCS Ilona, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, ford. CSÓKA Gáspár, DÉRI Balázs (Budapest: Akadémiai–Balassi, 1994).

A felvilágosodás: támadás a Biblia és a vallás ellen

A könyvnyomtatás szerepét a reformáció ismerte fel először és használta ki eszméinek terjesztésére. Luther nyomtatott vitairatai lettek a katolikus egyház elleni leghatékonyabb fegyverek. A felvilágosodás és a vele megjelenő liberális és szabadgondolkodók, esetenként szabadkőművesek és ateisták, de szinte minden esetben antiklerikálisok és az egyházban kritikus szellemű értelmiség a mindenütt terjesztett nyomtatott sajtóval állt szembe a katolikus és protestáns egyházak katedráival és szószékeivel. Az új „vallás” a természettudomány lett, a vallás csak a kategorikus erkölcsi imperatívuszok motiválásának eszköze lesz. A Biblia elavult ókori mesekönyvvé vált ebben a vitában, történeti könyveit megbízhatatlannak bélyegezték, csodáit mitológiának tartották, és csak erkölcsi tanítását fogadták el többé-kevésbé. Voltaire és a liberális enciklopédisták számára, hatásukra a liberális sajtóban neveléses, elavult és gyermekded nézetek közvetítője volt a Biblia.²⁷

A könyvnyomtatással a korábban csak kevesek által ismert olvasnivaló hozzáférhető lett, és könyvnek már nem csupán a Biblia számított. A cenzúra és a tiltott könyvek listája nem hozza meg a várva várt eredményt a katolikus vallásos nézetek védelmében. Az oktatási rendszer fejlődéseként az írni, olvasni tudók száma is ugrásszerűen megnőtt. A városokban pedig, hamarosan új olvasnivaló jelent meg, az újság, a polgárság tipikus olvasmánya, melynek heti, majd napi olvasása szinte kötelező státusszimbólum a városi emberek körében. A falusi ember a prédikációból, a városi a sajtóból tájékozódott. Ezzel párhuzamosan megjelent az egyházi sajtó, de az meghaladná ennek a tanulmánynak a keretét, hogy abban mennyi Bibliaoktatás jelent meg. 1877–85 között magyar földön a katolikus politikai sajtóorgánium a Magyar Korona volt, majd a Magyar Állam (1888), de nem sok bibliai propagandát fejtettek ki.

Hittankönyvekkel a Bibliáért

A felvilágosodással már Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811) is beszélt, aki felvilágosult katolikus filantróp volt. 1780-ban hittankönyvet írt, melyben a bibliai történetek arra szolgálnak, hogy a vallási fogalmakat könnyebben megértsék a tanulók, illetve ezeken keresztül tegyenek szert vallási érzékre.

²⁷ Léo TAXIL (Marie Joseph Gabriel Antoine Jogand-Pagès) (1854–1907) francia szabadkőműves, antiklerikális újságíró volt. *A szórakoztató Biblia (La Bible Amusante)* című, 1897-ben megjelent könyvében a Biblia ószövetségi részét figurázta ki.

Hangsúlyozta, hogy nem csupán a bibliai szavak a fontosak, hanem inkább a történet mondandójának megértése, hogy Isten üzenetéről van szó.

A francia forradalomtól kezdve az állami oktatási intézményekben a vallás ellenesség mint a liberalizmus egyik kísérő jelensége határozta meg az oktatás szemléletét. Erre a bibliai történetek kritikai-történeti megalapozásával Benedict Strauch (1724–1803) válaszolt először. Igyekezett a bibliai történeteket egymásra épülő elbeszélésekké tenni, hihetővé alakítani, és természetesen erkölcsi mondandójukat felerősíteni. J. M. Sailer (1751–1832) katolikus teológus és püspök a bajor iskolák számára írt hatkötetes bibliai történeteket (1801). Munkája főleg megragadó nyelvezetével igyekezett közelebb vinni ezeket a történeteket a gyerekek fantáziájához. J. B. Hirscher (1788–1865) katekizisében nyer elsőnek fontos szerepet az Isten országa fogalom mint vezéreszme bevezetése.

Magyarországon az 1800-as évektől 1975-ig mintegy 120 bibliai tankönyv jelenik meg a különböző konfessziók kiadásában, hogy csak néhány szerzőt említsék a korai időből: Fábry Gergely (1715), Baranyi Pál (1695), Csánky Gábor (1793), Adorján József (1988), Árvay József (1865), id. és ifjabb Bartók György, Batizfalvi István (1885), Benedek Mihály (1820).²⁸ De igen szorgalmasak a bibliai elmélekedések írói is. Ezek között szerepel Bethlen István gróf latin elmélekedése (1620), valamint Kenessey Béla műve (1900). Az újszövetségre koncentrááló elmélekedési könyvek még többen vannak, mintegy 160 kötetet tarthatunk számon, pl. Bereczky Albert könyvei, Prohászka Ottokár, Ravasz László elmélekedései, Jakubinyi György perikópmagyarázatai stb. Tudomásom szerint ezek részletes feldolgozására még nem született átfogó elemző tanulmány. Talán a legjelentősebb elemző munkát Szászi Andrea írta 2011-ben, és sok értékes tanulmány született a református pedagógiai intézet gondozásában.

A Biblia a 19. század oktatási programjában

A 19. században a katolikusok legtöbb esetben magát a szöveget tették közzé nemzeti nyelven, és a belefűzött művészi illusztrációkkal igyekeztek hangulatot teremteni az olvasás számára. Deharbe Joseph (1800–1871) jezsuita teológus 1847-ben a müncheni püspök megbízásából készített katekizmust, amelyet 15

²⁸ Ld. BENYIK György, *A Magyarországi biblikus irodalom a kezdetektől 1997-ig*, (Szeged: JATEPress, 2000), 280–287.

nyelvre fordítottak le²⁹. Friedrich Justus Knecht (1839–1921)³⁰ katolikus iskola-pedagógus két katekizmust is kiadott 1882-ben, összekötötte a bibliai történeteket és a dogmatikus tantételeket. A katekizmus és a Biblia versenyben volt a katolikus oktatásban, de a protestánsoknál is felfedezhető ez a jelenség, és a 20. században sem csillapodott le ez a vita. Legtöbb esetben válogatott szövegek tanításával oldották meg a kérdést. Bajor területen Johannes Ecker (1851–1920) egzegéta munkája a legjelentősebb a maga iskolai használatra készült bibliájával. A protestánsból lett katolikus bencés apát, Pennsylvaniát is megjárt szerzetes visszatérve Európába Montecassinóban nagy hatással volt J. Krug (1838–1908) bibliaoktatására. Az apátság segítségével nagy spirituális reneszánszt indított el Olaszországban.

A katolikus egyházban egyértelműen szentségi pasztoráció folyt régen is, és ma is az történik, vagyis a Biblia másodlagos szerepet kapott a népoktatásban. A történelmi protestáns egyházak megjelenése után hangsúlyosan elsődlegesen a hittételeket, és az egyház alkotmányát tanították. A katolikus felsőoktatásban egy-két lépéssel lemaradva folyik ugyan a „kritikus” bibliaoktatás, de ez elsősorban filológiát jelentett, esetenként archeológiát is. A II. vatikáni zsinatig a legveszélyesebb teológiai tárgy a biblikum volt a katolikus egyházon belül. A történetkritikai módszer alkalmazása könnyen katedravesztéssel járt a katolikus teológiákon.

Jozefinizmus és népművelés

Az osztrák császár, II. József (1765–1790), oktatási reformja két szempontból befolyásolta a Biblia oktatását Magyarországon. Egyrészt az összes kolduló szerzetes- és apácarendnek be kellett kapcsolódnia a népi, közép-, valamint a felsőoktatásba, ami pozitív eredmény volt. Másrészt II. József a papoknak előírta, hogy a prédikációt használják népművelésre. Ez azt jelentette, hogy a magvető példázata kapcsán a templomban jórészt arról beszéltek, hogy miként kell jól előkészíteni a földet, helyesen szántani és trágyázni, hogy a vetés százszoros termést hozzon. Furcsa kultúrtörténeti tény, hogy a katolikus egyházi felsőoktatásban a teológiai oktatás nyelve Magyarországon csak 1950–60 között váltott latin-

²⁹ *Katholischer Katechismus* (1847), *Kleiner katholischer Katechismus* (1847), *Anfangsgründe der katholischen Lehre für die kleinen Schüler* (1847), *Kleiner katholischer Katechismus* (1849–50).

³⁰ Friedrich Justus KNECHT, *A Practical Commentary on Holy Scripture: for the Use of Catechists and Teachers*, trans. Michael P. GLANCEY (St. Louis: Herder, 1894).

ból magyarra. Ennek egyik következménye, hogy megesett, hogy egy katolikus pap csak pappá szentelése után jutott hozzá a teljes magyar nyelvű Bibliához.

A protestáns teológiai felsőoktatásban lassan a Biblia egy lett az okortörténeti művek közül, melyeknek a keletkezését kutatják, a párhuzamos irodalmát felfedezik, és emiatt sok német protestáns egyetemen krízisbe került a vallásoktatás. Tübingenből kiindulóan a történeti Jézust is naiv embernek, erkölcsprédikátornak hirdették, akinek mítoszát csak az apostolok és az ősegyház alkotta meg. A 19. században két Jézust hirdettek, egyet az egyetemeken, aki csupán ember volt, és egyet a protestáns templomok szószékeiről, ez viszont éppen olyan mitikus, jámbor és erkölcsprédikátor, mint a katolikus templomokban prédikált Jézuska.

Az 1920-as évektől Magyarországon a kultúrprotestantizmus volt az uralkodó kulturális trend, ami azt jelentette, meg kellett tanulni fejből bizonyos Bibliai szövegeket, amelyek a konfesszionális tételek alátámasztására szolgáltak, néhány szoltárt, főleg a 90-et, de nem nagyon illett hinni a „bibliai mesékben”.

A 20. század eleji katolikus katekizmusokban a dogmatikus morális szemlélet erősödött meg, és szintén csak a szentségtani és katolikus nézetek alátámasztására idéztek bibliai szakaszokat.

Bibliaoktatás a 18–19. században

A 19. században egyre inkább előtérbe kerülnek a Biblia oktatásának módszertani kérdései is. A Pestalozzi-tanítvány Johann Friedrich Herbart (1776–1841) pedagógiai iskolát alapított, de elvei, a herbartianizmus csak halála után vált szélesebb körben ismertté, de akkor nagy erővel terjedt.³¹ A lipcsei pedagógiaprofesszor, Tuiskon Ziller (1817–1882)³² lett a legismertebb herbartista, nagy hatással volt a müncheni katekétákra. Elegendő ezen kívül Georg Wilhelm

³¹ Követői Hermann Bonitz (1814–1888), Friedrich Wilhelm Dörpfeld (1824–1893), Moritz Wilhelm Drobisch (1802–1896), Josef Durdík (1837–1902), Franz Serafin Exner (1802–1853), Otto Frick (1832–1892), Gustav Hartenstein (1808–1890), Karl Kehrbach (1846–1905), Karl Wilhelm Eduard Mager (1810–1858), Wilhelm Rein (1847–1929), Heymann Steinthal (1823–1899), Karl Volkmar Stoy (1815–1885), Ludwig von Strümpell (1812–1899), Theodor Vogt (1835–1906), Theodor Waitz (1821–1864), Otto Willmann (1839–1920), Tuiskon Ziller (1817–1882), a magyar oktatásban Kármán Mór, Fináczy Ernő és Prohászka Lajos is ezt az irányt követte.

³² Tuiskon ZILLER, *Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht* (Leipzig, 1865).

Rein (1847–1929) pedagógust említeni Jénából³³, vagy Karl Ernst Thrändorf (1851–1926)³⁴ nevét, akinek fogalomképző módszere keltett nagy feltűnést a Biblia-pedagógiában: a bibliai történetek segítségével kell kialakítani a hallgatók etikai fogalmait és nem filozófiai módszerekkel. Ez a kísérlet ma is megszívlelendő lenne.

A vita a helyes bibliai didaktikáról és a módszerről megsokszorozódott a 20. században az egyre fejlődő oktatási elméletek kapcsán. Friedrich Niebergall (1866–1932) evangélikus lelkész³⁵ arra törekedett, hogy Jézus világát közelítse a gyerekek világához, és legalább egyszer megragadja történeteivel fantáziájukat. Ez azt jelentette, hogy a bibliai történeteket igyekezett pszichológiailag feldolgozni. Richard Kabisch (1868–1914) nevét³⁶ pedig az élménytanítással tette világhírűvé. Arra törekedett, hogy ezek a történetek később is iránymutató etikai élményekké váljanak hallgatói számára. Karl Barth (1886–1968) a dialektikus teológia kidolgozója, igehirdetőként is igen jelentős volt, jóllehet módszerét gyakorta félreértették, azt tanította, hogy az igehirdetőnek egyszerre kell egyik kezében a Bibliát,³⁷ a másik kezében a napi sajtót tartania. És az előbbit az utóbbi nyelvére lefordítania.

Bibliatanítás a 20–21. században

Részint az oktatás rétegződése, részint az egyházi gyakorlat miatt azonban nem beszélhetünk a Biblia tanításának egységes szemléletéről. Az egyházi felsőoktatásban, a teológiai fakultásokon szakszerű Biblia-oktatás folyik, annak ellenére, hogy főleg a protestáns teológiákon a Biblia egyre inkább ókori műnek szá-

³³ A. PICKEL, E. SCHELLER und W. REIN, *Theorie und Praxis des Volksschule Unterrichts nach Herbartischen Grundsätzen*, I–VIII. Bde (1878–1885).

³⁴ Néhány jelentősebb műve Karl Ernst THRÄNDORF, *Die Stellung des Religionsunterrichtes in der Erziehungsschule und die Reform seiner Methodik* (Leipzig: Matthes, 1879), *Der Religionsunterricht im Lehrerseminar* (Gotha, 1901), *Allgemeine Methodik des Religionsunterrichts* (Langensalza 1903).

³⁵ *Ein Pfad zur Gewißheit* (1902), *Wie predigen wir dem modernen Menschen?* (drei Teile; 1902, 1906, 1921), *Die paulinische Erlösungslehre im Konfirmandenunterricht* (1903), *Das Abendmahl. Vortrag gehalten vor den Freunden der evangelischen Freiheit in Elberfeld-Barmen* (1906).

³⁶ *Das neue Geschlecht: ein Erziehungsbuch* (1913). *Die Eschatologie des Paulus...: in ihren Zusammenhängen mit dem Gesamt Begriff des Paulinismus* (1893). *Das vierte Buch Esra auf seine Quellen untersucht* (1889).

³⁷ *Preaching through the Christian Year*, eds. H. WELLS, J. McTAVISH (Edinburgh: T.&T. Clark, 1978).

mít, amelynek emberi megszületési körülményeit hangsúlyozzák, aminek a keletkezési történetét kell vizsgálni, és részben elterelődik a figyelem a kinyilatkoztatott tanítást és isteni üzenetet hordozó könyvről. Ernest Renan (1823–1892) szerint Jézus, „csak jámbor ember volt”, aki köré mitológiát gyártattak tanítványai³⁸. Nagyjából ezeket a nézeteket visszhangozza a liberális sajtó is. A templomokban viszont a kegyes Jézusról, a csodatevőről, az Isten fiáról szól a történet, akinek tanítását fel nem foghatjuk. Többet foglalkoznak a Biblia keletkezéstörténetével, mint az üzenetével. A történeti Jézus-kutatás³⁹ pedig pl. Albert Schweitzert (1875–1965)⁴⁰ humanistává tette ugyan, de nem tudta megelőzni, hogy Schweitzer eltávolodjon az evangélikus egyháztól. A Pál apostol misztikáját, az indiai gondolkodók világszemléletét és az Élet tiszteletét hirdette az 1930-as években, de az evangélikus egyház kiközösítette. Hasonló konfliktust okozott a qumráni szövegek első lengyel kutatóinak is, hogy a kereszténység kezdetének nem Jézust, hanem a qumráni közösséget tekintették.

Feszültség alakul ki tehát a Biblia-oktatás felsőbb szintje és a középiskolai, általános iskolai és óvodai oktatás szemlélete között. Ez a feszültség mind a mai napig megvan. Azzal változott meg a helyzet, hogy az időközben megnövekedett hatékonyságú hírközlő szervek, elektronikus média már a Bibliáról szóló liberális nézeteket hamarabb eljuttatja a felnőttekhez és a gyerekekhez, mint a hitoktatás.⁴¹ Tehát nem csak a nem hívőkhöz, hanem a hívőkhöz is. A liberális iskolai oktatási programok pedig gyakorlatilag kiiktatták a Biblia korát a kötelező tananyagból, vagy minimálisra szűkítették, nevetséges tézisek tárházának tüntették fel a Bibliát, amivel csak konzervatív, maradi, bigott vallásos emberek foglalkoznak. Megváltozott tehát a Biblia társadalmi megítélése, az alapvető könyvből, a „Könyvből” maradi vagy haszontalan mesekönyv lett.

³⁸ Művei nagy vitát keltettek. Az *Histoire des origines du christianisme* hét kötetéből az első 26 kiadást ért meg: *Vie de Jésus* (Paris: Michel Levy Frères, 1863). A többi kötet: *Les Apôtres* (1866), *Saint Paul et sa mission* (1869), *L'Antéchrist* (1873), *Les Évangiles et la seconde génération chrétienne* (1877), *L'Église chrétienne* (1879), *Marc Aurèle ou la fin du monde antique* (1883), *Index général* (1883).

³⁹ CZIRE Szabolcs, *A történeti Jézus. A kutatás múltja és jelene* (Kolozsvár: Egyetemi Nyomda, 2009).

⁴⁰ ALBERT SCHWEITZER, *Geschichte der Paulinischen Forschung von der Reformation bis auf die Gegenwart* (Hildesheim: Olms, 2004), *Das Christentum und die Weltreligionen* (München: Beck, 1923).

⁴¹ A Jesus Seminar kutatóinak céljai között szerepel a konfrontáció a hagyományos egyházi és teológiai nézetekkel.

A közeg, amelyen keresztül a Biblia hozzánk érkezik

A Biblia szövege és az olvasó közé először a görög szöveg, majd a latin szöveg állt, szűrőként funkcionálva az eredeti emlékezés és az olvasó gondolkodási kategóriái között. A Biblia akadémiai kutatóinak először héberül, görögül, latinul kellett tudni, hogy a Bibliát olvashassák. Egyrészt a Biblia a műveltek könyve lett. Másrészt a reformáció és a nemzeti nyelvű fordítások ugyan sokat segítettek a szöveg ismeretének széleskörű elterjesztésén, de a hétköznapi ember akkor sem közvetlenül és előzmény nélkül olvasta a szövegét, hanem a katekizmusokon, a liturgián és a prédikáción keresztül találkozott vele. Emiatt a Biblia érdekes lehetett, ha a plébánosa/ lelkésze felkeltette az érdeklődését iránta, de unalmas lehetett, ha a közvetítő maga unalmas volt. A katolikus prédikációk sok helyütt mind a mai napig morális és szentségtani orientáltak, emiatt a Biblia másodlagos forrásnak számít, amely sokak tudatában a bérmlásról, házasságról, gyónásról szóló alapműnek számít. Az evangélikus és református egyházban előszeretettel idézik azokat a passzusokat, amelyek alapján konfesszionális polémiát lehet folytatni.

A nem templomba járó emberek sem találkoznak közvetlenül a Bibliával, hanem előbb annak képzőművészeti ábrázolásával a templomokban és a múzeumokban vagy a filmen, és jó esetben csak ezt követően olvassák, ha olvassák egyáltalán egyes szövegrészeit. Ez a hatás, főleg a filmes olyan erős, hogy a hívek vallási képzetét jobban meghatározza, mint a szövegből kiolvasható nézet. A teológiai oktatásban is csak ürügy lesz a szöveg arra, hogy aktivizálja a látott film megfelelő jelenetét. Ráadásul a film a valóság illúziójával ajándékozza meg a nézőt a hiányos olvasói élmény helyett.

A Biblia-ismeret szintjei

Magyarországon néhány száz fős elitet alkotnak azok, akik végigolvasták a Bibliát, a többség csak néhány szövegről tud, azt is inkább hallotta, mint olvasta. 2005-ben a Római Hittani Kongregáció felmérése szerint a katolikusok 1%-a olvassa, és 10% csak hallgatja a Bibliát. Számos esetben a tanár, a hitoktató vagy a lelkész saját szavaival adja vissza a szöveget a hallgatóságának.

Az emberek gyerekkorban találkoznak a Bibliával, a szerencsések óvodában, vagy 6-12 éves kor között a hitoktatásban. De a Biblia szövegei nem kisgyerekeknek íródtak, hanem töprengő felnőtteknek. Mivel azonban korábban találkoztak a bibliai történetekkel, a Biblia a gyerekkori olvasmányok emlékei között raktározódik el mindörökre. Később többnyire a világ teremtésének története, a

tíz parancs, Mózes, Dávid, Salamon marad meg az Ószövetségből az emlékeztükben természetesen kortalanul. Az Újszövetségből pedig a karácsonykor felolvasott angyali üdvözet, valamint a Jézus szenvedésének húsvétkor hallott története és Jézus csodáiból és példabeszédeiből néhány szöveg. Páltól a szeretethimnusz (1Kor 13f), és ezzel be is fejeződött a Biblia ismerete a legtöbb ember számára.

A protestáns egyházakban van ugyan napi igeolvasás, és az egyéni olvasást és bibliai elmélkedést évszázadok óta tanítják a csendes percek intézményével, de a katolikusok csak a papok és a szerzetesek zsolozsmájában kötelezik ezt a közeget rendszeres olvasásra, pontosabban bibliai szemelvények olvasására. Emiatt a gyakorlat miatt az átlag hívőnek nem válik napi szükségletévé a Biblia olvasása felnőtt korban.

Örvendetes a film és a videók által terjesztett Biblia-ismeret, amely nem csak szöveget, hanem kultúrát terjeszt, valamint egy-egy jelenet érzésvilágát is átadja, de kimarad a legfontosabb momentum: az egyénnek a szembesülése a szöveggel.⁴² A filmek a szent szórakozás világába emelik át a Bibliát, de ezek által nem válik a szöveg, Isten szava az egyéni lelki formálás legmélyebb eszközévé.

Örvendetes a Biblia-olvasó körök megjelenése a katolikus egyházban: az 1960-as évektől jelentkeznek ezek nagyobb számban Magyarországon.⁴³ Ezekben a körökben olvassák és közösen értelmezik a Biblia üzenetét. Sok esetben igen gyér hozzáértéssel, de igen jó lelkülettel. Szerencsére egyre több segédeszköz áll a rendelkezésre. A Jeromos Biblia-kommentár⁴⁴ csak egyike a meglehetősen súlyos és drága kézikönyveknek. A civil teológiai képzés előrehaladtával egyre többen szereznek a régihez képest óriási jártasságot a Bibliában. Bár azt tapasztalom, hogy el lehet végezni a teológiát úgy is, hogy nem olvasták el a teljes Bibliát. Ennek ellenére jelentős előrelépésnek számít a vallási műveltségen belüli biblikus műveltség erősödése.

⁴² BENYIK György, „Fénnyel írt evangéliumok”, in *Szegedtől Szegedig Antológia*, szerk. VESZELKA Attila (Szeged: Bába Kiadó, 2005), 230–246.

⁴³ Magyarországon 1948-ig a Brit és Külföldi Bibliatársulat tevékenykedett, de politikai okok miatt fel kellett függeszteni tevékenységét, szerepét némileg átvette az 1942-ben megalakult Magyar Bibliatanács. A szent Jeromos Bibliatársulat katolikus intézmény 1990-től országos hatáskörrel működik.

⁴⁴ R. E. BROWN, J. A. FITZMYER, R. E. MURPHY, *Jeromos Bibliakommentár*, I–III. kötet (Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002–2003).

Biblia a laikus teológusképzésben

A teológiai oktatásban a Biblia a kötelező olvasmányok nem túl szimpatikus kategóriájába kerül, és a tudományorientált bemutatás következtében a legnagyobb probléma az lesz, hogyan helyezzük vissza azt a spirituális elmélyültségünket segítő olvasmányok közé. Néhány esetben a laikus teológiai oktatás nem igazán segíti, hanem inkább megzavarja az egyes növendékek spirituális fejlődését. Ennek egyik oka, hogy a kurzuson tanultak és a szószékről hirdettek nem egészítik ki egymást, hanem két teljesen eltérő világot jelentenek. Emiatt a civil teológusok és „teológák” (női teológusok) az egyházon belül sajátos helyet foglalnak el, és nem mindig képviselik a papok számára kényelmes hallgatóságot. A papok és lelkészek tanítói tekintélyét könnyen megkérdőjelezzük, ha szakmai járatlanságot fedeznek fel. Viszonylag imponálóan jó műveltségükkel azonban nem áll arányban a bibliai lelkiség kialakítására tett erőfeszítésül. Sőt furcsa módon az is gyakorta megtörténik, hogy amikor spirituális elmélyülésről van szó, akkor más források, közismert elmélkedési könyvek után néznek maguk is, és a Szentírást nem találják megfelelő eszköznek erre. Vagy ha mégis, akkor azon az áron, hogy elfelejtik mindazt, amit tanultak a levelező teológián és önkényesen vonnak le a Bibliából maguk számára üzeneteket. A legnagyobb kihívás előtt a civil hitoktatók vannak, akik a Biblia spirituális üzenetének és tudományos kutatástörténetének közvetítése között vívódnak az általános és középiskolai oktatói munka folyamán. A kettő összhangját megfelelő szinten kevesen tudják megteremteni. Egyre szaporodik azok száma is, akik belefáradtak a hitoktatásba, és egy bizonyos idő után feladják azt, mert úgy érzik, nem tudják a tanultakat sikeresen tovább adni. Ennek egyik oka az általános iskolás gyerekek eltérő fantáziavilágában keresendő. A másik ok, hogy mind a mai napig hiányzik a jó általános iskolás és középiskolás hittankönyv, amely ezt a feszültséget, amely fennáll a tudományos analízis és spirituális pedagógia között, feloldaná anélkül, hogy egyik vagy másik szempont sérülne, vagy egymás ellen lenne kijátszva.

A Bibliatanítás nehézségei

Ha a középkorhoz vagy a reformáció korához hasonlítjuk a Biblia-tanítás és -olvasás feltételeit, akkor kis túlzással azt mondhatjuk, ideális helyzettel állunk szembe. Mindenki a saját nyelvén megvásárolhatja a Bibliát, nagy mennyiségű segédeszköz is áll a rendelkezésre, lexikonok, kommentárok, sőt a legújabb időkben hihetetlenül nagy mennyiségű oktatási anyag került fel az internetre. A Biblia az interneten hozzáférhető eredeti héber és görög nyelven, a részkutatások

eredményeit megtalálhatjuk az egyes egyetemek honlapjain. A biblikus cikkekről CD jelent meg. Úgy látszik, semmi sem akadályozza a hozzáférést a Bibliához.

Ez valóban így van, de éppen a nagy mennyiségű kutatási anyag az, amely elrettenti az olvasni vágyókat attól, hogy belekezdjenek a Bibliát tanulmányozni.

A másik nehézség, hogy a Biblia más műfajú írás, mint az újság vagy az elektromos felületek tartalma vagy az sms, ezért az olvasása a jelenből a múltba visz, amit sokan feleslegesnek tartanak.

A harmadik nehézség, hogy a Biblia negatív társadalmi szűrőn keresztül érkezik hozzánk, amely nem motiválja, hanem inkább visszafogja az érdeklődést iránta: például az a szemlélet, hogy a Biblia csak a papok könyve, vagy csak a papok magyarázhatják azt.

A Biblia nem mindegyik könyve egyformán népszerű, ez különösen az Ószövetségre vonatkozik. A Zsoltárok könyvét többen olvassák, de a történeti könyvektől és a benne olvasható véres eseményektől elborzadnak. A próféták könyvei is megterhelő olvasmánynak számítanak, leszámítva egy-két nagyon szép részt. Az Újszövetségből nehéz olvasmányoknak számítanak Pál levelei, főleg, ha valaki azzal az előfeltétellel olvassa, hogy az a levél neki íródott. A Jelenések könyve a hozzá kapcsolódó bonyolult képzetek miatt inkább megzavarja, mint megnyugtatja az olvasót, ha komolyan veszi a könyvet.

A Bibliáról tudnunk kell, hogy soha nem volt pusztán egyéni olvasmány. Technikai okok miatt is, mivel kevesebb példány volt, mint ahányan érdeklődtek iránta, valaki mindig felolvasta a zsinagógában is, a keresztény közösségben is, és azonnal meg is vitatták a felolvasott szakaszt. Ma a Bibliának több példánya van, mint olvasója. A Bibliaolvasás legnagyobb nehézsége, hogy sok esetben hiányzik az a társadalmi emberi keret, amelyben ezt olvasni lehetne és beszélgetni róla. Az evangélikus és református családokban gyakorta a vasárnapi vagy ünnepi ebéd végén mindenki elmondja a heti Biblia-élményét, és felolvassa azt a szakaszt, amelyet leginkább fontosnak tart. Így a családi olvasás egyben azt is jelenti, a családtagok kitárják egymás előtt a lelküket.

A kezdődő katolikus Biblia-körökben az olvasottakkal kapcsolatos nézetek megosztását gyakorta kíséri félelem attól, hogy mit szólnak a többiek. Lehet ez a rossz tapasztalat eredménye is, a Biblia-olvasó körben türelmetlenek a társak, és elhallgattatják azt, aki nem a szájuk íze szerint beszél.

Magyar katolikus körökben a Biblia olvasásának kultúrája csak most kezdődik. Türelemmel kell várni a kifejlődésére. Fontosabb, hogy megmaradjon a közös olvasás, és beépüljön az életmódunkba. Hasonlóan a vasárnapi misén felolvasott szöveget is lehet tovább mélyíteni, a felolvasott evangélium lehet az egyéni meditáció tárgya.

Az olvasás szokását is háttérbe szorították az elektronikus eszközök. Az emberek jó része tévéfüggő, csak befogad, így ugyanazt mondja tovább, amit sokáig hallott. A hallott és látott információ feldolgozása beszélgetés által legalább olyan fontos, mint a megszerzése. Csak azok között lehet keresni a Biblia-olvasók potenciális táborát, akik felismerték, a saját gondolkodásukat érdemes ennek a különleges könyvnek a meditatív olvasásával is gyarapítani. Akik gondolkodva olvasnak, vállalják, hogy egyéni szintézist teremtenek az olvasott és tanult dolgok között. A Biblia nem minden ismeret tárháza, de régtől fogva gondolkodásra serkentő könyv. Olyan irat, amiben az emberek csak társszerzők voltak, így aki a Bibliából tanul, nem csak embertől tanul, hanem az Istennel is konzultál, hogy tovább gondolkodjék.